

Qubadlıda sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın yeni iqamətgahı - Xanlıq yaşayış məntəqəsi

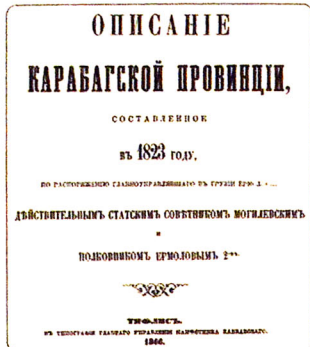
XIX əsrin əvvəllərində Zəngəzur, eləcə də müasir Qubadlı rayonunun ərazisi Qarabağ xanlığının tərkibinə daxil idi. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Cavanşir 1806-cı ilin iyununda Şuşa yaxınlığında Xanbağında 17 nəfər ailə üzvü ilə birlikdə çar ordusunun mayoru Lisaneviçin dəstəsi tərəfindən qətlə yetiriləndən sonra oğlu Mehdiqulu xan xanlıq taxtına əyləşdi.

Mehdiqulu xana hələ gəncliyində atası tərəfindən Zəngəzur mahalında irsi olaraq mülk torpaqları verilmişdi. Bu torpaqlar müasir Qubadlı rayonu ərazisini əhatə edir. Mehdiqulu xan Qarabağda xan taxtına əyləşmədən öncə məhz bu ərazidə ata-babasının quruculuq və abadlıq işlərinin davamı olaraq yeni iqamətgah inşa etməyi qərara aldı. Onun bu ərazidə əsasını qoyduğu yeni yaşayış məntəqəsi qısa müddət ərzində Xanlıq adı ilə tanınmağa başladı. Lakin Mehdiqulu xanın Qarabağda xanlıq taxtına əyləşməsindən sonra regionda o zamanın böyük gücləri olan Osmanlı, Rusiya və Qacar imperiyaları arasında müharibə alovu qızışdı. Müharibə alovu Qarabağ və Zəngəzurdan da yan keçmədi.

Rusiya imperiyası 1805-ci il mayın 14-də İbrahimxəlil xan Cavanşirə imzaladığı Kürəkçay müqaviləsini pozaraq 1822-ci ildə Qarabağ xanlığını ləğv etdi və onun ərazisində yeni inzibati ərazi vahidi olan Qarabağ əyaləti yaradıldı. 1823-cü ildə Rusiyanın Gürçüstanda Baş hakimi polkovnik A.P. Yermolov və həqiqi mülki müşavir K.I. Mogilevskinin göstərişi ilə tərtib edilmiş "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatdan məlum olur ki, Qarabağ və Zəngəzur ərazilərində yaşayış məntəqələri əsasən Qarabağ xanına və onun yaxın adamlarına məxsus olmuşdur. 1866-cı ildə Tiflisdə nəşr edilmiş bu sənəddə Qarabağın və Zəngəzurun bəzi yer-yurd adları təhrif edilərsə də, bölgənin qədim xristian etnosu olan albanların yaşadığı bir çox yaşayış məntəqəsi erməni kəndi kimi qeyd edilərsə də, bu ərazilərin irsi hakimlərinin əslən Azərbaycan türkü olan Qarabağ xanı və onun ailə üzvləri olduğu açıq-aydın göstərilir.

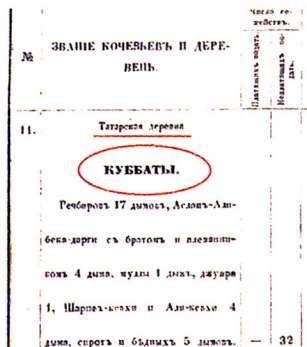
1823-cü ildə hazırlanmış "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatda Zəngəzurun bir hissəsində (müasir Qubadlı rayonunun ərazisində) xan ailəsinin mülkləri içərisində bir çox kəndlərin adları çəkilir. Bu hesabatı hazırlayan müəlliflərin onların bir çoxunun adlarını təhrif etsələr də, diqqətlə nəzər saldıqda hansı kəndlərdən söhbət getdiyi aydın olur. Qeyd edək ki, Azərbaycan türkləri XIX-XX əsrin əvvəllərində "tatar" və ya "müsləman tatar", "yarıköçbə elat" adları ilə tanınırdılar. Bu hesabatda "tatar" və "yarıköçbə elat" dedikdə məhz Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur. 1823-cü ildə hazırlanmış "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatda Qubadlı ərazisində aşağıdakı yaşayış məntəqələri qeyd edilib:

- Xəndək** - Tatar kəndi, 15 ailə var. Xəndək kəndi Qarabağ xanlığının banisi Pənəhəli xanın ikinci oğlu Mehəməli bəyin nəvəsi Nesir bəyin mülkü idi;
- Kevdax-Bərgüşad** - Tatar kəndi, 36 ailə var, Səid bəy burada yaşayır. O, Hacı Ağalar bəyin arvadının qohumudur;
- Muradxanlı** - Tatar kəndi, 16 ailə var;
- Əbilçə** - Tatar kəndi, 7 ailə var;
- Bərgüşatlı** - Tatar kəndi, 26 ailə var. 15 ev rəncbərlərin, 1 ev darğa Mustafa bəyin, 1 ev Süleyman kovxanın, 1 ev molların, 6 ev yoxsulların, 1 ev nökrərin, 1 ev cuvarın;
- Əlyanlı** - Yarıköçbə elat tatarlar və kürdlər yaşayır, cəmi 74 ailə var, kəndxudası Aslanxan bəydir;
- Tatar** - Yarıköçbə elat kəndi, cəmi 38 ailə var, kəndxudası Xəneli bəydir;

8. **Kubbati (Qubadlı)** - Tatar kəndi, 32 ailə var. 17 ev rəncbərlərə, 4 ev Aslan-Əli bəy darğanın, onun qardaşının və qardaşı oğlunun, 1 ev molların, 1 ev cuvarın, 4 ev Şərif kovxa və Əli kovxanın, 5 ev isə yoxsul və yetimlərə aiddir. "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatın müəllifləri Qubadlı haqqında yazırlar ki: "bu kəndə məxsus torpağı Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan satın alıb özünün azyaşlı oğlu Mehdiqulu xana hədiyyə etmişdi. General P.S. Kotlyarevskinin xahişi ilə bu ərazinin idarəçiliyi Hacı Ağalar bəyə həvalə olundu. O zaman dağıdılmış və əhalisiz qalmışdı. Hacı Ağalar bəy isə İrəvandan, Naxçıvandan və Qaradağdan əhalini gətirib burada məskunlaşdırdı. Bu xidmətinə görə xana heç bir ödənc vermirdi və torpaq sahibi kimi bütün gəliri özünə götürürdü". Mehdiqulu xanın 1863-cü ildə anadan olduğunu nəzərə alsaq Qubadlı ərazisinin atası İbrahimxəlil xan tərəfindən ona hədiyyə edilməsinin təqribən XVIII əsrin 70-ci illərindən gəc baş vermədiyini deyə bilərik. "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatda bu ərazidən "dağıdılmış və əhalisiz qalmış" yaşayış məntəqəsi kimi bəhs edilməsinə gəlincə, Qubadlı ərazisi şübhəsiz ki, Birinci Rusiya-İran müharibəsinin (1804-1813-cü illər) gedişi zamanı Qarabağın və Zəngəzurun hər yerində olduğu kimi ciddi dağıntıya məruz qalmış, əhalisi isə qonşu bölgələrə məcburi köçkün kimi getmişdir. Müharibə qurtaran kimi bir çox ərazilərdə olduğu kimi Qubadlının da əhalisi öz doğma el-obasına qayıtmışdır;

- Xoca-Musaxlı (Xocamsaqlı)** - Yarıköçbə elat kəndi, cəmi 5 ailə var;
- Qaracallı** - Tatar kəndi, 33 ailə var, molla Əli və Qulu kovxa burada yaşayırlar. Bu kəndi Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Qasım bəyə hədiyyə edib, onun oğlu Bəylər bəyin hüququ isə Mehdiqulu xan tərəfindən təsdiq edilmişdir;
- Xocahan** - Tatar kəndi, 58 ailə var, Şəfi bəy və qardaşları bəy nəslidir;
- Gödəkli (Gödəklər)** - Tatar kəndi, 21 ailə var, 4 ev bəy nəslinə məxsusdur;
- Sarallı** - Yarıköçbə elatlar yaşayır, cəmi 44 ailə var, 2 ev Mustafa bəy Tuşmala və qardaşına, 6 ev mollarla ola bilsin ki, Sofulu kəndinin bəyi Hacı Məhəmməd Tuşmal bəyin yaxın qohumu olub. Qeyd edək ki, Qubadlı rayonunun Fərəc kəndi əvvəllər Sarallı kəndi adlanmışdır;
- Məmərlil (Məmərlər)** - Tatar kəndi, 22 ailə var, 1 ev kəndxudanın, 1 ev isə mollarındır. Bu kəndin əhalisi çəltikçiliklə məşğuldu. Azərbaycanın tanınmış tarixçi-salnameçisi və şairi Mir Mehdi Xəzani (1811-1893) Məmər kəndində dövrünün tanınmış din alimlərindən olan Axund Seyid Mir Mehdi Həşim bəy oğlu Musəvinin ailəsində anadan olmuş, sonralar isə Tuğ kəndinə köçmüşdür. O, XIX əsrin 80-ci illərində Tuğda açılmış ilk məktəbə rəhbərlik etmişdir. Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən Mir Mehdi "Xəzani" təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. O, daha çox Qarabağ xanlığının tarixindən bəhs edən "Kitabi-tarixi Qarabağ" əsəri ilə tanınmışdır.

- Diləli (Diləli-Müskanlı)** - Tatar kəndi, 41 ailə var, 1 ev kəndxudanın, 1 ev isə mollarındır. Bu kənd Xanlar ağasının anası Bikə Ağaya məxsusdur. İbrahimxəlil xanın həyat yoldaşı Bikə Ağa Avar hakimi Ümmə xanın bacısı idi;
- Tamirçi (Dəmirçilər)** - Tatar kəndi, 46 ailə var, 1 ev kəndxudanın, 1 ev isə mollarındır. "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatda qeyd edilib ki, kənddə 4 evdə qəzianlılar yaşayırdı. Bu kənd Xanlar ağasının anası Bikə Ağaya məxsusdur;
- Kayalı (Qayalı)** - Tatar kəndi, 15 ailə var, 1 ev kəndxudanın, 1 ev isə mollarındır;
- Kazianni (Qəzian)** - Tatar kəndi, cəmi 32 ailə var, Məşədi Məhəmməd kəndxuda və Lütfəli Ağa kəndxudanın həresin 1 evi, 2 ev isə mollarındır. Bu kəndin əhalisi əsasən çəltikçilik, həmçinin ipəkçilik və taxılçılıqla məşğuldu. "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatda qeyd edilib ki, Qarabağ xanı Mehdiqulu xan artıq 15 ildir ki, bu kəndi rəsmi fərmanla kapitan Rüstəm bəyin idarəçiliyinə verib;
- Əli Qulu Uşağı (Əliquluşağı)** - Tatar kəndi, cəmi 25 ailə var, 1 ev Bağır kəndxudanın, 1 ev isə mollarındır;
- Baxtıyaranı** - Cəmi 38 ailə var, 17 bəy nəslinə məxsus həyə, 1 ev Bağır kəndxudanın, 1 ev isə mollarındır;
- Padar** - Tatar kəndi, cəmi 8 ailə var, 1 ev Mahmud kəndxudaya məxsusdur, 2 ailə isə üç il əvvəl (1820-ci ildə) Xocahandan gəlmişdir. Bu kənd Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın böyük qardaşı Məhəmmədhasən ağa Cavanşirin oğlu polkovnik Cəfərqulu xanın mülklərinə daxil idi. "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatda qeyd edilir ki, Cəfərqulu xanın mülkündə Ağa Padarın torpağına İsmayıl Namaz öz iddiasını irəli sürmüşdür;
- Qaraqoyunlu** - Tatar kəndi, cəmi 17 ailə var, 1 ev Həsən kəndxudaya məxsusdur. "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatda Qaraqoyunlu elatının Qarabağın qədim yarıköçbə tayfalarından olduğu və böyük hissəsinin Cənubi Azərbaycana Qaradağ mahalına köçdüyü qeyd edilmişdir;
- Xələç (Xələç)** - Tatar kəndi, cəmi 8 ailə var, 1 ev kovxaya, 1 ev isə mollarla məxsusdur. "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatda Xələç kəndinin Qarabağ əyalətinin Əcnan-Türk mahalına daxil olması qeyd edilmişdir;
- Xanlıxar (Xanlıq)** - Tatar kəndi, cəmi 21 ailə var, 1 ev Hüseyn xan kəndxudaya məxsusdur. Qubadlı ərazisi müharibələr nəticəsində yadellilər tərəfindən tez-tez dağıntıya məruz qaldığından Mehdiqulu xan hələ Qarabağ xanı taxtına oturmaşdan əvvəl məhz Qubadlı ərazisində Xanlıq adı ilə özünə yeni iqamətgah seçmiş və burada qararəh inşa etmişdir. "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatda Xanlıq kəndi haqqında verilmiş arayışdan məlum olur ki, bu yeni salınmış məntəqənin sakinləri qədim Xanlıq kəndindən köçüb gəlmiş əhaldirdi. Qubadlı ərazisi Azərbaycan türk tayfalarının six məskunlaşdığı ərazilərdən biri olduğu üçün yeni Xanlıq kəndinin əhalisi bura yaxınlıqda yerləşən qədim kəndlərdən birindən köçüb gəlmişdir.

mişdir. Qeyd edək ki, Qarabağın və Zəngəzurun bir çox yerində olduğu kimi əhalinin öz doğma el-obasını kütləvi şəkildə tərk etməsinin başlıca səbəbi yadelli dövlətlərin hücumları və qanlı müharibələr olmuşdur. Bu baxımdan 1804-1813-cü illərdə Birinci Rusiya-İran müharibəsinin xüsusilə qeyd etmək olar. Bu müharibə demək olar ki, nəinki Qarabağın hər güşəsində, hətta şərqdə Xəzər dənizindən qərbdə Şərqi Anadoluyaqəd geniş coğrafiyada baş vermiş və Azərbaycan şəhərləri, kəndləri xarabazarıya çevrilmiş, minlərlə dinc sakin məhv edilmiş, qalan əhali isə öz doğma torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır.

"Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatda qeyd edilir ki, qədim Xanlıq kəndi yeni yaşayış məntəqəsindən daha əlverişli ərazidə yerləşir, torpağı daha münbit və məhsuldar idi. Xanlıq kəndinin əhalisi 80 evdən ibarət rəncbər olub, əsasən xanın çəltik sahələrini becərirdi və onlara maaş əvəzinə məhsulun 1/3 hissəsi verirdi. Dolanıdığı çətin olduğu üçün kəndin bütün əhalisi İrəvanla sərhəddə qaçdığı zaman Mehdiqulu xan çağırış edərək onları geri qaytarmağa nail oldu. Bu çağırışdan sonra geri döndən 20 evin sakinləri əmək haqqı kimi çəltiyin yansını əldə etməli, bunun qarşılığında isə hər bir həyə 20 cuval çəltik tədarük etməli idi. "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatda qeyd edilir ki, çıxıb getmiş qalan xanlıqlar geri qayıtdıqda onların sayı artdığı üçün əkin sahələri də çoxaldı, hətta tətəvilər və gorusullar da gəlib əlavə işçi qüvvəsi kimi buradakı əkin sahələrini becərirdilər.

"Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatın müəlliflərindən biri olan A.P. Yermolov anti-türk mövqeyi ilə seçilirdi. Onun ermənipərəst olması isə açıq-əşkar məlum idi. Buna görə də "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatda Qubadlı ərazisində Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərin qeydiyyatının dəqiq aparılmaması şübhəsiz ki, real demografik faktları saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyil. Hətta bu siyahıyaalmada Qarabağın və Zəngəzurun yerli xristian əhalisi olan albanlar hamısı erməni adı ilə təqdim edilmişdir.

Qubadlı ərazisində Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Cavanşirin oğlu Mehdiqulu xanın yeni mərkəz kimi inşa etdirdiyi Xanlıq yaşayış məntəqəsi öz dövründə bölgənin mühüm iqtisadi-mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Lakin Xanlıq yaşayış məntəqəsinin daha da inkişaf etdirilməsinə başlıca maneə Rusiya imperiyasının 1822-ci ildə Qarabağ xanlığını rəsmi şəkildə ləğv etməsi oldu. Bununla da, Mehdiqulu xan vəzifəsindən kənarlaşdırıldı, Rusiya imperiyasının hakim dairələri tərəfindən yüksək imtiyazlara və vəzifələrə layiq görülmüş erməni şovinist hərbiçilərinin və məmurlarının aramsız ciddi təzyiqləri nəticəsində demək olar ki, bütün varidatı əlindən alındı, bir müddət Qarabağdan didərgin düşərək Qacarlar dövlətinə sığınmağa məcbur oldu.

Beləliklə, 1823-cü ildə Rusiya imperiyasının məmurları tərəfindən hazırlanmış "Qarabağ əyalətinin təsviri" adlı rəsmi hesabatda Qubadlı ərazisində ermənilərin hansısa bir qədim yaşayış məskənindən bəhs edilmir, əksinə bu mənbədə yaşayış məntəqələrinin 3/4-dən çoxunun əhalisinin Azərbaycan türkləri olduğu qeyd edilmişdir. Qarabağın sonuncu xanı Mehdiqulu xanın Qubadlı ərazisində özünə yeni iqamətgah - Xanlıq yaşayış məntəqəsi inşa etməsi bu ərazinin əsl sahiblərinin Azərbaycan türkləri olduğunu bir daha təsdiq edir.

Ramin ƏLİZADƏ
A.Bakıxanov adına Tarix
Institutunun Qədim tarix şöbəsinin
böyük elmi işçisi